עקב תשע"ט

זיכרון לפני עצמאות

משה רבנו מעמיד בפרשתנו תובנה פוליטית מבריקה שעודנה רלבנטית. הוא עושה זאת ברצף פסוקים העומד על הברכה שבמצב אידיאלי מסוים – ועל הסכנה הטמונה באותו מצב עצמו. תחילה האידיאל:

> וְשָׁמַרְתָּ אֶת מִצְוֹת ה' אֱ-לֹהֶיךָ לָלֶכֶת בִּדְרָכָיו וּלְיִרְאָה אֹתוֹ. כִּי ה' אֱ-לֹהֶיךָ מְבִיאֲךָ אֶל אֶרֶץ טוֹבָה, אֶרֶץ נַחֲלֵי מָיִם, עֲיָנֹת וּתְהֹמֹת יֹצְאִים בַּבִּקְעָה וּבָהָר. אֶרֶץ חִטָּה וּשְׂעֹרָה וְגֶפֶן וּתְאֵנָה וְרִמּוֹן, אֶרֶץ זֵית שֶׁמֶן וּדְבָשׁ. אֶרֶץ אֲשֶׁר לֹא בְמִסְכֵּנֻת תֹּאכַל בָּהּ לֶחֶם; לֹא תֶחְסַר כֹּל בָּהּ. אֶרֶץ אֲשֶׁר אֲבָנֶיהָ בַרְזֶל וּמֵהָרָרֶיהָ תַּחְצֹב נְחֹשֶׁת. **וְאָכַלְתָּ וְשָׂבָעְתָּ** וּבֵרַכְתָּ אֶת ה' אֱ-לֹהֶיךָ עַל הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר נָתַן לָךְ (דברים ח, ו-י).

והנה הסכנה:

> הִשָּׁמֶר לְךָ **פֶּן תִּשְׁכַּח** אֶת ה' אֱ-לֹהֶיךָ לְבִלְתִּי שְׁמֹר מִצְוֹתָיו וּמִשְׁפָּטָיו וְחֻקֹּתָיו אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוְּךָ הַיּוֹם. **פֶּן תֹּאכַל וְשָׂבָעְתָּ** וּבָתִּים טוֹבִים תִּבְנֶה וְיָשָׁבְתָּ, וּבְקָרְךָ וְצֹאנְךָ יִרְבְּיֻן וְכֶסֶף וְזָהָב יִרְבֶּה לָּךְ וְכֹל אֲשֶׁר לְךָ יִרְבֶּה – וְרָם לְבָבֶךָ **וְשָׁכַחְתָּ** אֶת ה' אֱ-לֹהֶיךָ הַמּוֹצִיאֲךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבֵּית עֲבָדִים, הַמּוֹלִיכְךָ בַּמִּדְבָּר הַגָּדֹל וְהַנּוֹרָא, נָחָשׁ שָׂרָף וְעַקְרָב וְצִמָּאוֹן אֲשֶׁר אֵין מָיִם, הַמּוֹצִיא לְךָ מַיִם מִצּוּר הַחַלָּמִישׁ, הַמַּאֲכִלְךָ מָן בַּמִּדְבָּר אֲשֶׁר לֹא יָדְעוּן אֲבֹתֶיךָ לְמַעַן עַנֹּתְךָ וּלְמַעַן נַסֹּתֶךָ לְהֵיטִבְךָ בְּאַחֲרִיתֶךָ; וְאָמַרְתָּ בִּלְבָבֶךָ, "כֹּחִי וְעֹצֶם יָדִי עָשָׂה לִי אֶת הַחַיִל הַזֶּה". **וְזָכַרְתָּ** אֶת ה' אֱ-לֹהֶיךָ, כִּי הוּא הַנֹּתֵן לְךָ כֹּחַ לַעֲשׂוֹת חָיִל לְמַעַן הָקִים אֶת בְּרִיתוֹ אֲשֶׁר נִשְׁבַּע לַאֲבֹתֶיךָ כַּיּוֹם הַזֶּה (שם יא-יח).

שני קטעים אלה באים כאמור ברצף אחד, ואת הקרבה הניגודית ביניהם מדגישה חזרה על אותו מטבע לשון, תוך הפיכת העניין מברכה לאזהרה: "וְאָכַלְתָּ וְשָׂבָעְתָּ" – "פֶּן תֹּאכַל וְשָׂבָעְתָּ". בתוך פסקת האזהרה בולט גם הניגוד בין הפעלים לשכוח ולזכור.

טובות יבואו עליכם, אומר משה לבני ישראל, אבל הכול תלוי באופן שתיענו להן. אתם תאכלו ותשבעו; ותוכלו לברך על כך את ה', ולזכור שכל הטוב בא ממנו – אך גם, חלילה, לשכוח מרוב שובע מידו של מי באה עליכם הברכה הזאת, ולטעות לחשוב שהכול מידכם: "כֹּחִי וְעֹצֶם יָדִי עָשָׂה לִי אֶת הַחַיִל הַזֶּה". ההבדל קטן לכאורה, אבל יחי ההבדל הקטן. הוא לבדו, אומר משה, יכריע את עתידכם הלאומי בארצכם.

הטיעון של משה מבריק ונוגד ציפיות. שהרי, לכאורה, שעת המבחן מאחורי בני ישראל. הם נדדו ארבעים שנה במדבר, בלי בית. לא-פעם צמאו למים, רעבו לאוכל. איתני הטבע פערו את לועם כנגדם. אויבים פשטו עליהם.

בני ישראל אולי חושבים שזה היה מבחן החוסן שלהם, ושהם עמדו בו. אבל לא. המבחן עוד מחכה להם. האתגר האמיתי טמון לא בעוני אלא בעושר, לא בעבדות אלא בחופש, לא בנדודים אלא בקבע.

עמים רבים התרוממו לפסגות כשעמדו בפני קושי וסכנה. הם נצרפו באש הקרב וניצחו. היכו בהם בצורת ומגפה, שפל כלכלי ותבוסה צבאית – והם התחשלו. האדם צומח מן המצוקה. בשעת חירום מתחזקת תחושת הקהילתיות והסולידריות. כולם, מכרים ונוכרים, מרגישים אז אחים לצרה. כולם עושים יד אחת במאמץ משותף. עמים שידעו מלחמות יודעים זאת.

המבחן האמיתי של אומה איננו בהתגברות על מַשבֵּר, אלא בהתגברות על **היעדר** מַשבֵּר. האם האומה תישאר חזקה גם בעידנים של קלות ושפע, עוצמה ויוקרה? כל הציוויליזציות ההיסטוריות ששקעו, שקעו בשל אי עמידה באתגר הזה. הישמרו לכם, אומר משה, פן יקרה הדבר גם לכם.

משה הפליא לצפות פני עתיד. דפי ההיסטוריה גדושים בעיי החורבות של אומות שדומה היה כי תפארתן לא תימוט לעולם, אך סופן ששקעו וגלשו אל תהום הנשייה – ותמיד מן הסיבה שמשה חזה בכוח נבואתו. **הן שכחו**.[1] זיכרונות טבעם לדהות. דרך האדם היא לאבד עם הזמן קשר-עין עם ערכים שאי-אז הוא נלחם למענם, כגון צדק, שוויון, עצמאות וחופש. העם, שמלחמות נעוריו מאחוריו, נעשה חזק. יש מבניו שמתעשרים. הם נעשים רופסים, מפונקים, מתוחכמים יתר על המידה, דקדנטיים. הם מאבדים את תחושת הסולידריות החברתית. הם אינם רואים עוד כחובתם לדאוג לעניים, לחלשים, לנידחים, למפסידנים. הם מתחילים לחשוב שהעושר והמעמד הגיעו אליהם בזכות: מגיע להם. עבותות האחווה והאחריות המשותפת מתחילות להיפרם. אלה שלא שפר עליהם חלקים בוערים בתחושת עוול. הזירה מוכנה למהפכה מבית או לכיבוש מבחוץ. חברות נכנעות ללחצים חיצוניים לאחר ששחיקה פנימית אכלה בהן. את הסכנה הזאת חזה משה ומפניה התריע.

הניתוח של משה התגלה כנכון פעם אחר פעם, וכמה מגדולי פרשניו של הטבע האנושי חזרו עליו. במאה ה-14, המלומד המוסלמי אבן ח'לדון טען שכאשר ציוויליזציה פורחת, האליטות שלה מתרגלות לפאר ולנוחות, והעם כולו מאבד את מה שהוא כינה "עצבייה", הסולידריות החברתית שלו. או-אז הוא נופל טרף לאויב כובש, מתורבת פחות אך מלוכד ונחוש יותר.

הפילוסוף המדיני האיטלקי ג'מבטיסטה ויקו תיאר בשנת 1725, בספרו 'המדע החדש', מחזור דומה: "בתחילה חשים בני האדם במה שנחוץ להם, אחרי כן הם דואגים למה שמועיל להם, אחר כך הם מרגישים את מה שנוח להם, מאוחר יותר הם מתענגים על הנאתם, ואזי הם מתירים את הרסן בחיי מותרות, עד שלבסוף הם יוצאים מדעתם ומבזבזים את כל הונם".[2] השפע מוליד ריקבון.

בדורותינו היטיב לתאר זאת ברטרנד ראסל בספרו 'תולדות הפילוסופיה המערבית'. הוא סבר ששני שיאיה של הציוויליזציה האנושית נרשמו ביוון העתיקה ובאיטליה של הרנסנס, אך היה ישר דיו להודות שזרעי חורבנן של תרבויות אלו היו טמונים דווקא באותן תכונות שאפשרו את גדולתן:

> מה שקרה בימי גדולתה של יוון קרה שוב באיטליה בת הרנסנס: כבלי מוסר מסורתיים הוסרו, כי הם נתפסו כקשורים בדעות קדומות; השחרור מהמגבלות הפך את הבריות לנמרצות ויצירתיות יותר, והוליד פרץ נדיר של גאונות; אבל שחיקתם של כללי המוסר גרמה באורח בלתי-נמנע לאנרכיה ולבגידה והחלישה את העם האיטלקי, וכמו היוונים בזמנם הוא נמסר לשלטונם של עמים מתורבתים פחות מהם, אך לא נעדרי לכידות חברתית כמותם.[3]

משה לא רק ניבא והתריע. הוא גם לימד איך לצאת מכלל סכנה. גם לימודו זה רלבנטי לזמננו. הוא דיבר על חיוניות הזיכרון לבריאותה המוסרית של חברה.

לאורך הדורות נעשו ניסיונות רבים לעגן את המוסר במאפיינים אנושיים אוניברסליים. היו שביססו אותו על התבונה; כך למשל עשה עמנואל קאנט. אחרים ביססו אותו על החובה. ג'רמי בנתם, איש התועלתנות, העמיד את המוסר על התוצאות ("מרב האושר למרב האנשים").[4] דיוויד יום ייחס אותו לרגשות יסוד מסוימים: סימפתיה, אמפתיה, חמלה. אדם סמית העמיד אותו על היכולת לשפוט מצבים כאילו איננו מעורבים בהם ("הצופה חסר הפניות"). לכל אחת מהגישות הללו יתרונות משלה, אך אף לא אחת מהן נמצאה חסינה מכישלונות.

ליהדות עמדה אחרת. **שומר המצפון הוא הזיכרון**. הפועל "זכר" מתהדהד שוב ושוב בנאומי משה בספר דברים: "וְזָכַרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם... עַל כֵּן צִוְּךָ ה' אֱ-לֹהֶיךָ לַעֲשׂוֹת אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת" (ה, טו); "וְזָכַרְתָּ אֶת כָּל הַדֶּרֶךְ אֲשֶׁר הֹלִיכְךָ ה' אֱ-לֹהֶיךָ זֶה אַרְבָּעִים שָׁנָה בַּמִּדְבָּר..." (ח, ב); "זְכֹר אַל תִּשְׁכַּח אֵת אֲשֶׁר הִקְצַפְתָּ אֶת ה' אֱ-לֹהֶיךָ בַּמִּדְבָּר..." (ט, ז); "זָכוֹר אֵת אֲשֶׁר עָשָׂה ה' אֱ-לֹהֶיךָ לְמִרְיָם בַּדֶּרֶךְ בְּצֵאתְכֶם מִמִּצְרָיִם" (כד, ט); "זָכוֹר אֵת אֲשֶׁר עָשָׂה לְךָ עֲמָלֵק בַּדֶּרֶךְ בְּצֵאתְכֶם מִמִּצְרָיִם" (כה, יז); "זְכֹר יְמוֹת עוֹלָם בִּינוּ שְׁנוֹת דֹּור וָדֹור" (לב, ז).

כדברי ההיסטוריון יוסף חיים ירושלמי בחיבורו החשוב 'זכור', "רק בישראל ולא בשום עם מלבדו נתפס הציווי לזכור כמצווה דתית לעם כולו".[5] **ציוויליזציות מתחילות לגווע כשהן שוכחות. עם ישראל הצטווה לא לשכוח לעולם.** יפה כתב פעם המלומד האמריקני ג'ייקוב נויזנר:

> התרבות נתלית, במעברה מדור לדור, על קורי העכביש של הזיכרון. די בכך שמחזור אחד של אימהות ואבות לא ינחיל לילדיו את מה שלמד מהוריו, והשלשלת הארוכה של הלימוד והחוכמה תיקטע. אם שומרי הידע האנושי ימעדו ולו רק פעם אחת, בנפילתם יימוט כל היכל הדעת וההבנה.[6]

עצמאותן של החברות החופשיות תלויה בהנחלתו של זיכרון. זוהי תובנתו של משה רבנו, ועד היום לא כהה הברק שבה ולא נס ליחה.

---

[1] למחקר עכשווי המתבונן בעדשה זו על מציאות זמננו ראו ספרו של דיוויד אנדרס "שיטיון תרבותי: איך איבד המערב את ההיסטוריה שלו ומדוע הוא עלול לאבד את כל השאר": David Andress, *Cultural Dementia: How the West Has Lost Its History and Risks Losing Everything Else*, London: Head of Zeus, 2018.

[2] ג'מבטיסטה ויקו, **המדע החדש**, מאיטלקית: אריאל רטהאוז, ירושלים: שלם, 2005, ספר ראשון, חלק ב, סו, 241, עמ' 91.

[3] Bertrand Russell, *History of Western Philosophy*, London: Routledge, 2004, 6.

[4] James Henderson Burns and Herbert Lionel Adolphus Hart (eds.), *The Collected Works of Jeremy Bentham: A Comment on the Commentaries and A Fragment on Government*, London: Athlone Press, 1977, 393.

[5] יוסף חיים ירושלמי, **זכור: היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי**, מאנגלית: שמואל שביב, תל אביב: עם עובד, 1982, עמ' 27.

[6] Jacob Neusner, *Conservative, American, and Jewish*, Lafayette, LA: Huntington House, 1993, 35.